BO‘LAJAK O‘QITUVCHILARNING EKOPSIXOLOGIK MADANIYATINI RIVOJLANTIRISHDA KASBIY REFLEKSIYA VA QADRIYATLAR TIZIMINING PSIXOLOGIK DETERMINATSIYASI.

Yaxshiboyeva Xoliniso Ne`mat qizi
CHDPU M-PSI talabasi
xolinisootaganova@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu kengaytirilgan ilmiy tezisda bo‘lajak o‘qituvchilarning ekopsixologik madaniyatini shakllantirish va rivojlantirish jarayonida kasbiy refleksiya hamda shaxsiy qadriyatlar tizimining psixologik determinatsiyasi (sababiy bog‘liqligi) atroflicha tadqiq qilingan. Tadqiqotda antropotsentrik paradigma o‘rniga ekotsentrik munosabatni qaror toptirishning ichki ruhiy mexanizmlari, refleksiv va aksiologik (qadriyatli) omillarning iyerarxiyasi, diagnostik ko‘rsatkichlar hamda ularni rivojlantirish bo‘yicha psixologik modellar yoritilgan. Empirik natijalar va statistik tahlillar asosida bo‘lajak pedagoglarning ekologik-subyektiv munosabati va mas’uliyatli kasbiy pozitsiyasini rivojlantirish bo‘yicha ilmiy-amaliy xulosalar berilgan.

Kalit so‘zlar: Ekopsixologik madaniyat, kasbiy refleksiya, qadriyatlar tizimi, psixologik determinatsiya, ekotsentrik yo‘nalganlik, antropotsentrizm, subyektiv munosabat, proekologik xulq-atvor, bo‘lajak o‘qituvchi.

АННОТАЦИ: В данной научной работе всесторонне рассматривается психологическая детерминация (причинно-следственные связи) профессиональной рефлексии и системы личностных ценностей в процессе формирования и развития экопсихологической культуры будущих педагогов. Исследование раскрывает внутренние психологические механизмы становления экоцентрического отношения — в противовес антропоцентрической парадигме, — а также иерархию рефлексивных и аксиологических (ценностных) факторов, диагностические показатели и психологические модели их развития. На основе эмпирических данных и результатов статистического анализа представлены научно-практические выводы, касающиеся развития эколого-субъектного отношения и ответственной профессиональной позиции будущих педагогов.

Ключевые слова: экопсихологическая культура, профессиональная рефлексия, система ценностей, психологическая детерминация, экоцентрическая ориентация, антропоцентризм, субъектное отношение, проэкологическое поведение, будущий педагог.

Annotation: In this expanded scientific thesis, professional reflection and psychological determination (causality) of the personal value system in the process of formation and development of ecopsychological culture of future teachers are thoroughly researched. In the research, internal mental mechanisms of decision-making ecocentric attitude instead of anthropocentric paradigm, hierarchy of reflexive and axiological (valuable) factors, diagnostic indicators and psychological models for their development are highlighted. Based on empirical results and statistical analysis, scientific-practical conclusions are given on the development of ecological-subjective attitude and responsible professional position of future pedagogues.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Key words: Ecopsychological culture, professional reflection, value system, psychological determination, ecocentric orientation, anthropocentrism, subjective attitude, pro-ecological behavior, future teacher.

Zamonaviy jamiyat va biosfera o‘rtasidagi global ekologik inqiroz (iqlim o‘zgarishi, resurslarning kamayishi, bioxilma-xillikning yo‘qolishi) faqatgina texnik yoki iqtisodiy chora-tadbirlar bilan hal etilmaydi. U, eng avvalo, inson ruhiyati, dunyoqarashi va atrof-muhitga bo‘lgan subyektiv munosabatining tubdan o‘zgarishini talab qiladi. Ushbu ijtimoiy va ma’naviy zarurat ta’lim tizimiga, xususan, bo‘lajak o‘qituvchilarni kasbiy-psixologik tayyorlash jarayoniga mutlaqo yangi va mas’uliyatli vazifalarni yuklamoqda.

O‘qituvchi — jamiyatda ma’lumot tarqatuvchi shunchaki axborot manbayi emas, balki kelajak avlodning dunyoqarashi, qadriyatlari va hayotiy pozitsiyasini shakllantiruvchi yetakchi subyektdir. Bo‘lajak o‘qituvchida ekopsixologik madaniyatning rivojlanganlik darajasi uning o‘quvchilarida tabiatga nisbatan axloqiy va mas’uliyatli munosabatni singdirish imkoniyatini belgilab beradi.

Biroq, an’anaviy oliy pedagogik ta’limda ko‘pincha kognitiv formalizm ustunlik qiladi: talabalarga ekologiya fanidan nazariy bilimlar beriladi, ammo ularning shaxsiy qadriyatlar tizimi va refleksiv mexanizmlarini o‘zgartirishga yetarlicha e’tibor qaratilmaydi. Natijada, talaba nazariy jihatdan tabiatni muhofaza qilish kerakligini bilsa-da, uning maishiy va kasbiy faoliyatida utilitar (foyda ko‘rishga yo‘naltirilgan) munosabat saqlanib qoladi. Shu sababli, bo‘lajak o‘qituvchilar ekopsixologik madaniyatini rivojlantirishda kasbiy refleksiya va qadriyatlar tizimining determinatsion (sabab-oqibat) rolini psixologik jihatdan o‘rganish dolzarb ilmiy muammo hisoblanadi.

TADQIQOTNING NAZARIY-METODOLOGIK ASOSLARI

Ekopsixologik madaniyatni o‘rganishda quyidagi psixologik va pedagogik nazariyalar metodologik poydevor bo‘lib xizmat qiladi:

1. Ekologik psixologiya va munosabatlar nazariyasi: V.I. Panov, S.D. Deryabo va V.A. Yasvinlar tomonidan ilgari surilgan g‘oyalarga ko‘ra, insonning tabiatga munosabati uning shaxsiy yo‘nalganligini va ruhiy rivojlanishini belgilaydi.

2. Faoliyat va shaxs nazariyasi: E.E. G‘aziyev, Z.T. Nishonova va V.M. Karimovalarning pedagogik psixologiya va shaxs refleksiyasiga oid tadqiqotlari.

3. Ekotsentrik va antropotsentrik modellar: Antropotsentrizmda inson tabiatning egasi deb qaralsa, ekotsentrizmda inson va tabiat teng huquqli sheriklar sifatida e’tirof etiladi.

Psixologik determinatsiya deyilganda, bo‘lajak o‘qituvchining ekopsixologik madaniyati birdaniga emas, balki uning ichki ruhiy omillari — ya’ni kasbiy-shaxsiy refleksiyasi hamda aksiologik (qadriyatli) yo‘nalganligining o‘zaro ta’siri va sababiy bog‘liqligi natijasida shakllanishi tushuniladi.

EKOPSIXOLOGIK MADANIYAT VA UNING PSIXOLOGIK TUZILMASI

Bo‘lajak o‘qituvchining ekopsixologik madaniyati — bu inson va atrof-muhit o‘rtasidagi o‘zaro ta’sirning ruhiy mexanizmlarini anglash, tabiatni subyektiv qiymat va sherik sifatida qabul qilish va buni o‘zining kasbiy-pedagogik faoliyatida namoyon eta olish qobiliyatidir.

Ushbu madaniyat tarkibiy jihatdan quyidagi to‘rtta asosiy psixologik komponentdan tashkil topadi:

* Kognitiv-axborot komponenti: Atrof-muhit, ekotizimlar, ekopsixologik qonuniyatlar va biosferaning barqarorligi haqida chuqur va sistemali bilimlarga ega bo‘lish.

* Emotsional-empatik komponent: Tabiat ob’yektlariga nisbatan yuksak emotsional hamdardlik (empatiya), ularning holatini his qila olish va atrof-muhit inqiroziga nisbatan mas’uliyatli emotsional munosabat.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

* Aksiologik-qadriyatli komponent: Tabiatni inson ehtiyojlarini qondiruvchi utilitar manba emas, balki oliy ma’naviy-axloqiy qadriyat deb bilish.

* Xulq-atvoriy-amaliy komponent: Kundalik turmushda va bo‘lajak pedagogik amaliyotda resurslarni tejaydigan, tabiatni asraydigan va ekologik to‘g‘ri qarorlar qabul qilishga yo‘naltirilgan xulq-atvor (Pro-environmental behavior).

KASBIY REFLEKSIYA EKOPSIXOLOGIK MADANIYATNING MEXANIZMI SIFATIDA

Kasbiy refleksiya — o‘qituvchining o‘z pedagogik faoliyati, shaxsiy sifatlari, qarorlari hamda ularning o‘quvchilar va atrof-muhitga ko‘rsatadigan ta’sirini anglashi, tahlil qilishi va baholay olish ruhiy jarayonidir.

Ekopsixologik madaniyatni rivojlantirishda kasbiy refleksiya quyidagi uchta muhim funksiyani bajaradi:

1. Tanqidiy-tahliliy funksiya: Bo‘lajak o‘qituvchi o‘zining tabiatga bo‘lgan munosabatidagi stereotiplarni, antropotsentrik va maishiy-utilitar xatolarini tahlil qiladi va anglab yetadi.

2. Korreksion-tuzatish funksiya: O‘z xatti-harakatlarining biosferaga va o‘quvchilar ruhiyatiga salbiy ta’sirini anglagan holda, xulq-atvor modelini ekotsentrik tamoyillar asosida qayta quradi.

3. Prognostik-proyektiv funksiya: Kelajakdagi dars jarayonlarida va tarbiyaviy ishlarda ekologik qadriyatlarni o‘quvchilarga qanday usul va metodlar orqali yetkazishni oldindan rejalashtiradi va modellashtiradi.

QADRIYATLAR TIZIMINING PSIXOLOGIK DETERMINATSIYASI

Qadriyatlar tizimi shaxs yo‘nalganligining va motivatsiyasining yadrosini tashkil etadi. Bo‘lajak o‘qituvchining ekopsixologik madaniyati to‘g‘ridan-to‘g‘ri uning ichki qadriyatlar iyerarxiyasiga bog‘liqdir.

Tadqiqotlar ko‘rsatadiki, qadriyatlar tizimining psixologik determinatsiyasi ikki asosiy paradigma o‘rtasidagi almashinuvda namoyon bo‘ladi:

EMPIRIK TADQIQOT VA DIAGNOSTIK METODIKALAR

Bo‘lajak o‘qituvchilarda kasbiy refleksiya, qadriyatlar tizimi va ekopsixologik madaniyat o‘rtasidagi sababiy bog‘liqlikni aniqlash maqsadida Chirchiq davlat pedagogika universiteti talabalari o‘rtasida empirik tadqiqot o‘tkazildi.

Diagnostik instrumentariy (Metodikalar):

Tadqiqotda quyidagi sinovdan o‘tgan va validlik darajasi yuqori bo‘lgan diagnostik usullardan foydalanildi:

1. "Naturofil" metodikasi (S.D. Deryabo, V.A. Yasvin) — talabalarning tabiat ob’yektlariga bo‘lgan subyektiv munosabati intensivligini va ularning komponentlarini (perseptiv, kognitiv, amaliy, post-postupki) o‘lchash uchun.

2. "Tabiatga munosabat turi" so‘rovnomasi — antropotsentrik va ekotsentrik yo‘nalganlikni aniqlash uchun.

3. Kasbiy-shaxsiy refleksiya miqyosi (K.R. Mamedov) — talaba-pedagoglarning refleksivlik darajasini baholash uchun.

Natijalar va statistik tahlil:

Tadqiqotda 120 nafar talaba ishtirok etdi (60 nafar eksperimental guruh — EG, 60 nafar nazorat guruhi — NG). Shakllantiruvchi tajriba jarayonida EG guruhiga kasbiy refleksiya va ekotsentrik qadriyatlarni rivojlantirishga qaratilgan 24 soatlik ekopsixologik trening va modullar joriy etildi.

XULOSA

O‘tkazilgan nazariy va empirik tadqiqotlar asosida quyidagi xulosalarga kelindi:

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

1. Bo‘lajak o‘qituvchilarning ekopsixologik madaniyati — bu inson va tabiat o‘rtasidagi teng huquqli subyektiv munosabatni, ekotsentrik qadriyatlarni va proekologik xulq-atvorni o‘z ichiga oluvchi murakkab va yaxlit psixologik tuzilmadir.

2. Kasbiy refleksiya va qadriyatlar tizimi ekopsixologik madaniyatni rivojlantirishning ichki psixologik determinanti bo‘lib xizmat qiladi. Refleksivlik darajasining oshishi talabalarga antropotsentrik va utilitar stereotiplardan voz kechib, ekotsentrik qadriyatlarni qabul qilishga imkon beradi.

3. Oliy pedagogik ta’lim muassasalarida faqat nazariy ekologik bilimlarni berish bilan cheklanmay, talaba-pedagoglarning refleksiyali va emotsional-qadriyatli sohasini rivojlantiruvchi interaktiv psixologik treninglar va eko-keys texnologiyalaridan foydalanish zarur.

Amaliy tavsiyalar:

* OTMlarning pedagogika yo‘nalishi bakalavriat va magistratura bosqichlariga «Ekopsixologiya va kasbiy refleksiya» maxsus kursini kiritish.

* Bo‘lajak o‘qituvchilarning ekopsixologik tayyorgarligi va ekotsentrizm darajasini baholash uchun "Naturofil" va INS metodikalaridan doimiy diagnostik monitoring vositasi sifatida foydalanish.

* Universitet va institutlar hududida talabalarning ekologik mas’uliyatini oshiruvchi va proekologik xulq-atvorini rag‘batlantiruvchi «Yashil Universitet» psixologik-pedagogik muhitini yaratish.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. O‘zbekiston Respublikasining Qonuni (2020). Ta’lim to‘g‘risida: O‘RQ-637-son. Toshkent, 23-sentabr.
2. G‘oziyev, E. E. (2012). *Pedagogik psixologiya*. Toshkent: O‘qituvchi. — 224 b.
3. Deryabo, S. D., & Yasvin, V. A. (2010). *Ekologicheskaya psixologiya i pedagogika*. Moskva: Flinta. — 480 s.
4. Karimova, V. M. (2018). *Ijtimoiy psixologiya va ijtimoiy amaliyot*. Toshkent: Fan va texnologiya. — 256 b.
5. Nishonova, Z. T., & Alimova, G. K. (2020). *Rivojlanish psixologiyasi va pedagogik psixologiya*. Toshkent: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti. — 320 b.
6. Panov, V. I. (2004). *Ekologicheskaya psixologiya: Opyt postroeniya metodologii*. Moskva: Nauka. — 196 s.
7. Yasvin, V. A. (2000). *Psixologiya otnosheniya k prirode*. Moskva: Smysl. — 456 s.
8. Schultz, P. W. (2002). Including nature in the self: Ten years of collaborating in environmental psychology. *Journal of Environmental Psychology*, 22(1-2), 61–78.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.